

ԱՐՄԵՆ ՎԱԿԱՐՅԱՆ

ԹԱԹԱՆՈՍ ՀԱՅԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՇՈՒՐԶ

(18-րդ դ. - 20-րդ դ. սկիզբ)

Էթնիկ լեզուն, ինչպես հայտնի է, էթնիկ ինքնության ձևավորման կարևորագույն միջոցն է: Այս իմաստով էթնիկ լեզվի վերաբերյալ ինքնապատկերացումները, որպես կանոն, պայմանավորում են որևէ խմբի էթնիկ ինքնությունը: Հայտնի են, սակայն, խմբեր, որոնք, պատմական համագամանքների բերումով ենթարկվելով ձուլման գործընթացների, կրելով մշակութային փոփոխություններ, կորցնելով մայրենի լեզուն, պահպանել են էթնիկ ինքնագիտակցությունը: Այդպիսի խմբերից են թաթախոս հայերը, որոնց պատմական աշխարհագրությունն ընդգրկում է Դերբենդից Ապշերոն ընկած տարածքը:

Խմբի ձևավորման, ինքնության վերաբերյալ արտահայտվել են հակասական կարծիքներ, գործածվել իրարամերժ կամ խնդրահարույց տերմիններ (թաթ քրիստոնյաներ կամ թաթ լուսավորչականներ, հայ-թաթեր, թաթ հայեր...): Պատմական, ազգաբանական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ խումբը ձևավորվել է դեռևս 5-6-րդ դդ. արևելյան ու հարևան Այսրկովկասում առկա հայկական էթնիկական հիմքի վրա, որը, շարունակականորեն գոյատևելով բազմադարյան իրանական ազդեցության գերակայության պայմաններում, բարդ էթնոգավաճական ու աշխարհագրական միջավայրում, ենթարկվել է ձուլման գործընթացների, կորցրել մայրենի լեզուն, դարձել իրանալեզու, սակայն պահպանել է հայկական ինքնագիտակցությունը, դավանական պատկանելությունը և մշակութային շատ տարրեր¹:

Ռեգիոնում տեղի ունեցած քաղաքական, դավանական փոփոխություններն իրենց ազդեցությունն են թողել խմբի պատմական ուղու և տարաբաշխվածության վրա: Փաստերը վկայում են միգրացիոն տարբեր տեղաշարժերի ու բռնի մահմեդականացման մասին: Հայտնի է, որ թաթախոս հայերի զգալի մասը 18-րդ դ. վերջին (1796 թ.) Արևելյան Այսրկովկաս արշաված ռուսական զորքերի հետ միասին հեռանում է մայրենի բնակության տարածքներից՝ Դերբենտ, Մուշկուր, Ղուբա, և հաստատվում հիմնականում Հյուսիսային Կովկասում՝ Ղզլարում և շրջակայքում, Սբ. Խաչում, Եդեսիայում և այլուր:

19-20-րդ դ. սկզբին Այսրկովկասում թաթախոս հայերը մնացել էին հիմնականում Մադրասա, Քիլվար, Խաչմաս գյուղերում: Խաչմասը գոյատևեց մինչև 1918 թ., իսկ 1988-1990-ական թթ. Ադրբեջանում սկսված հակահայկական հալածանքների հետևանքով բռնագաղթի ենթարկվեցին Այսրկովկասում մնացած այս խմբի բեկորները՝ Մադրասա և Քիլվար գյուղերի բնակիչները²:

¹ Հակոբյան Ա., Հայ-թաթերի ձևավորման միջավայրի և ձևավորման շուրջ, Երիտասարդ արևելագետների համադասական XXIII գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզեր, Երևան, 2002, էջ 23-26:

² Հակոբյան Ա., Հայ-թաթերի տեղահանությունների և պատմական ճակատագրի որոշ դրվագներ մինչև 20-րդ դ. 80-ական թթ., Երիտասարդ գիտնականների հոդվածների ժողովածու (Ռումանիտար գիտ.), ԵՊՀ, 2000, № 1, էջ 12-15:

Ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին խմբի մոտ որպես կենցաղային և հասարակական շփման լեզու տարածված էր թաթերենը:

Լեզվական մշակույթի խնդիրները, այսինքն՝ նրանց միջավայրում տարածված լեզուները, երկլեզվության, եռլեզվության (կամ բազմալեզվության) դրսևորումները, տարածված լեզուների (թաթերեն, թուրքերեն, հայերեն...) օգտագործման ոլորտները և այլն, ուշագրավ նյութ են տալիս խմբի կողմնորոշումները հասկանալու համար:

Համարվում էր, որ թաթախոս հայերի մասին տեղեկություններն ի հայտ են գալիս 19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած³, միմյնեռ 18-րդ դ. վերջին - 19-րդ դ. առաջին կեսին արդեն որոշակի հայտնի էր այս խմբի գոյության մասին:

Դեռևս 18-րդ դ. վերջին հանդիպում է տեղեկություն խմբի թաթախոս լինելու մասին (տեղեկությունների տակ նկատի ունենք միայն ուղղակի փաստերը նրանց թաթախոս լինելու մասին, այլ ոչ՝ բնակավայրերի անվանումները, որոնք հանդիպում են ավելի վաղ հիշատակություններում):

Ուշագրավ է 18-րդ դ. վերջի եվրոպացի ճանապարհորդ Յ. Պոտոցկու տեղեկությունը: 1797 թ. նա հայտնում է, որ Մուշկուրի հայերը խոսում են թաթերեն: Ինչպես նշում է հեղինակը, թաթերեն են խոսում նաև Օիրվանի երկրագործ հրեաները, որոնք, սակայն, իրենց միջև մի այլ լեզու են գործածում: Հետաքրքրական է, որ Յ. Պոտոցկին իր տեղեկությունները, ինչպես ինքն է ասում, վերցրել է հայից, որի թելադրությամբ ինքը կազմել է թաթերեն լեզվի բառարան⁴:

Այսրկովկասում ոռոսական տիրույթներին մվիրված մի աշխատության մեջ անդրադարձ կա այն մասին, որ Օիրվանում թաթարների և հայերի փոքր մասը խոսում է թաթարերենից և հայերենից տարբերվող լուրահատուկ լեզվով, որը ըստ տեղացիների՝ «աղավաղված պարսկերեն» է⁵:

19-րդ դ. առաջին կեսին հրատարակված մեկ այլ աշխատության մեջ նույնպես տեղեկություն կա այն մասին, որ Ղուբայի հրեաները և հայերը խոսում են թաթերեն⁶:

Քանի որ հիշյալ շրջատարածքում «թաթարերենը» ծառայում էր որպես ազգամիջյան հաղորդակցության հիմնական լեզու, որպես այդպիսին այն պետք է դիտել նաև տվյալ պարագայում, և ակնհայտ է, որ վերը հիշատակված դեպքերում թաթերենը հայերի և հրեաների սեփական գործածության լեզուն էր:

19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած հայ և օտար աղբյուրներում այս խմբի մասին տեղեկությունները համեմատաբար ավելի բազմազան ու հանգամանալից են դառնում:

Ուշագրավ տեղեկություններ են հայտնվում պարբերական մամուլում: Հայկական մամուլում այս խմբի մասին առաջին հիշատակություն է համարվում «Արարատ» ամսագրում (1871 թ. մարտ) Դանիել արքեպս. Օսմանազարյանի՝ Օսմախո թեմի նկարագրությանը մվիրված հոդվածաշարում Մադրասա գյուղի բնակիչների մասին տեղեկությունը⁷: Նա

³ Ղալթախյան Ս., Երկլեզվության հարցի շուրջ, Սովետական մանկավարժ, 1970, № 5, էջ 82:

⁴ Potocki J., Voyage dans les steppes d' Astrakhan et du Caucase, Paris, 1829, t. 1, p.104 -105.

⁵ Обзорение российских владений Закавказьем, т. 3, СПб, 1836, стр. 79.

⁶ Некоторые замечания на книгу Обзорение российских владений Закавказьем, СПб, 1840, стр. 83.

⁷ Ղալթախյան Ս., Հայերենի տարրերը հայ-թաթերեն բարբառում, ԼՀԳ, 1970, № 3, էջ 72:

գրում է, որ «բնակիչը ընդհանրապես խօսում են երկու լեզուա միմեանց հետ Հայերեն և Թաթերեն»⁸:

Այդ նույն տարում տեղեկություն է տրվում նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրում: Այն վերաբերում է Քիլվար, Խաչմաս, Ղարաջալու գյուղերին: Նշվում է, որ այդ գյուղերի բնակիչները հայերեն չգիտեն, այլ՝ «թաթարերեն (Պարսից աղաաղեալ լեզու) և թուրքերեն գիտեն» և որ իրար հետ «թաթարերեն կը խօսին, իսկ մնացելոց հետ թուրքերեն»: Հետաքրքրական է, որ նշվում է նաև, թե այդ բնակչությունը գաղթել է Անիից⁹:

Հեղինակը մասնավորեցնում է, որ նրանք միայն մի երկու հայերեն բառ գիտեն՝ «բարի լոյս, բարի օր, բարի իրիկուն, օրհնեա՛ Տէր, ծամ, եկեղեցի, խաչ, տէրտէր, Աւետարան», և հաղորդում, որ «շատ անգամ պատահած է ինձ հետ, որ կուգամ համարձակ «բարի լոյս» կամ «բարի օր» կ'ասեն. բայց երբ «Աստծոյ բարին» ասելուց յետ կ'սկսես մեր լեզուա խօսիլ հետներում, նոքա իսկոյն թուրքի լեզուա կ'յայտնեն թէ Հայերեն չգիտեն... Բահանա տեսնելիս «օրհնեա Տէր» կը պոռան ու յետոյ «քեֆն մեջալ դըր տէրտէր. բուրվառը կեօթըր, գեղախ ծամա, Աւետարան օխիաք» կ'ասեն»:

Կովկասագետ Ն. Զելդիցը Բաքվի մահմադի ազգագրությանը մվիրված իր աշխատության մեջ նույնպես նշում է, որ Քիլվարի բնակիչները խոսում են միմյանց հետ թաթերեն¹⁰:

Չնայած Ս. Ղաթախյանը գրում է, որ Քիլվարի դպրոցը բացվել է 1893 թ.¹¹, սակայն այն իրականում բացվել էր ավելի վաղ:

1875 թ. Գևորգ Դ Կաթողիկոսին է դիմում դուքայաբնակ Միրզաբեկ Հովհաննիսյանը: Նա, մկարագրելով Քիլվար գյուղի անմխիթար վիճակը, նշում է այնտեղ դպրոց բացելու անհրաժեշտության մասին և հայցում վեհապառի օժանդակությունը: Նամակագիրը տեղեկացնում է, որ Ղուբայի հայկական այս միակ գյուղի 70 տուն բնակիչները հայերեն չգիտեն. «...բնակիչքն հայք են կոչուով, բայց ո'չ հայերեն խօսալն, ո'չ կարդալն և ո'չ ուսումն ասած բառն չեն իմանալ», այլ՝ «մէկ մէկու հետ» խոսում են «հինուց սովորած թաթի լեզուով», և ինքը, լինելով Քիլվարում, ականատես է եղել «նրանց աղքատ և խեղճ ման-

⁸ Դանիել արքեպս. Ծառնազարյան, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիտօրէից վիճակին Հայոց Ծամախոյ, Արաբաւ, 1871, մարտ, էջ 352:

⁹ Մեղու Հայաստանի, 1871, հոկտեմբեր 16, N 38 (Այս խմբի մասին աղբյուրներում հիշատակվում է նաև «թըքախոս» կամ «թաթարախոս» տերմինը (Նկատի ունենալով այն տեղեկությունները, որոնք վավերացնում են բացառապես այս խմբի «թըքախոս» լինելը): Թեև նման հիշատակությունները հերքվում կամ ճշգրտվում են ավելի իրազեկ աղբյուրների միջոցով, այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով, նման հիշատակությունները պայմանավորված են հետևյալ համագամներով. մասի՝ հեղինակների անծանոթությունը լեզվական իրողություններին, որի արդյունքում նրանց համար անծանոթ լեզուն դառնում է «թուրքերեն»: Օրինակ՝ վերը նշված հիշատակության մեջ «պարսից աղաաղեալ լեզուն» նշվում է որպես «թաթարերեն», մինչդեռ պիտի լիներ թաթերեն: Երկրորդ՝ հեղինակները կամ նրանց ներկայությամբ ուրիշներն այս խմբի հետ շփվել են «թուրքերեն», և դա հիմք է տվել կարծելու, թե նրանք «թըքախոս» են: Թեև հնարավոր է նաև թըքախոս տարրի առկայությունն այս խմբում, այնուամենայնիվ, վերը նշված տեսանկյունից, մեր կարծիքով, պետք է դիտարկել միայնակ փաստերը:

¹⁰ Зейдиги Н., Этнографический очерк Бакинской губернии, Кавказский календарь на 1872, Тифлис, 1871, стр. 59.

¹¹ Ղաթախյան Ս., Երկրագրության հարցի շուրջ, Սովետական մանկավարժ, 1970, № 5, էջ 83:

կանց ուսման և լեզուի կարօտ» դրությանը: Նկարագրելով Քիլվարը՝ հեղինակը հաղորդում է, որ գյուղի եկեղեցին «Սբ. Գրիգորիսի ժամանակիցն է շինուած», իսկ Քիլվարը շրջապատված է «տաճկաց» գյուղերով, ուր կան հայկական գերեզմաններ, և այդ «գիւղօրայքն էլ, որտեղ այժմ տաճիկներ են բնակուիմ, հայոց գիւղօրայք է եղած հին տարիներումն»¹²:

«Մեղու Հայաստանի» թերթի և արխիվային վավերագրերի վկայությամբ, 1875 թ. սեպտեմբերին Քիլվարում բացվում է ծխական հոգևոր դպրոց¹³: Նախաձեռնողները Միրզաջան Հովհաննիսյանն ու Ղուբայի գործակալ Հովսեփ քահանա Աշուղյանն էին: Հենց սկզբից դպրոցին, նախաձեռնողների դիմումով, աջակցություն է ցուցաբերում Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերությունը: Դպրոցի բացման կապակցությամբ գործակալ քահանայի՝ Ծամախու թեմի կոնսիստորիային ուղղված զեկուցագիրը բավականին հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում: Նկարագրվում է, որ Քիլվարի «զՀայս բոլորովին զուրկ ի հայկական բարբառոյ ինքեանք ի բարբարոսական կենցաղս, և զմանկունս մրանց դատարկապորտ թափառուն ի շուկայս»: Նշվում է, որ աշակերտները 12 են, բայց «հետգհետէ յաւելուլ»: Հետաքրքրական է, որ հենց սկզբից ուսուցչին օգնական է նշանակվում գյուղի տիրացուն, որպեսզի «ուսուցչի զասացեալսն թաթական բարբառոյք թարգմանիսցէ մինչև հայկական բարբառոյ յընտելանալն մրանց»:

Ծամախու թեմի կոնսիստորիան համաձայնարարում է թեմական դպրոցների տեսչին Քիլվարի դպրոցի համար կազմակերպել հոգաբարձուների խորհուրդ և դպրոցական գործը՝ համաձայն ծխական դպրոցների կանոնադրության¹⁴: 1875 թ. հոկտեմբերին քիլվարցիներից հոգաբարձուների խորհուրդ է ընտրվում դպրոցի տնտեսական և ուսումնական խընդիրները հոգալու համար¹⁵: 1875 թ. հոկտեմբերին Քիլվար այցելած թեմական տեսուչը հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում: Նկարագրում է, որ «շրջապատեալ գիւղօրէիք տաճկաց, վարին ընդ միմիանս ի լեզու և ի տարազ կենցաղվարութեան տաճկաց»: Տեսուչը հայտնում է, որ «բացի և աստանոր զմի Հոգևոր ծխական դպրոց յեկամտոս մին նշանակելով զհանգանակեալ ի ձեռն Աշուղեանց Յովսէփ քահանայի և պ. Միրզաջանի Յովհաննիսեանց զնուիրադրամսն և զտարեկան հարիր յիսուն րուբլի տուրս Մարդասիրական ընկերութեան Բագուայ»¹⁶: Ըստ էության տեսչի այցելության ժամանակ պաշտոնականացվել է Քիլվարի դպրոցի գոյությունը, որն արդեն գործում էր:

Քիլվարցիների վերաբերմունքը դպրոցի նկատմամբ նախապես հակասական էր: Ինչպես տեղեկացնում է «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը, «Սկզբում Քիլվարցիք և աւելի ծերունիք հակառակել են իրենց երեխայոց տալու. կարծելով թէ դպրոցը բացում է մրա համար, որ իրանց որդիքն երբևիցէ «սալտաթ» գնան. բայց այժմ ընդհակառակը մեծ համակրություն են ցոյց տալիս և զմայլում են իրանց որդոցը այբբենարաններ ձեռներին տես-

¹² Հայաստանի Հանրապետության Պետական կենտրոնական պատմական արխիվ (ՀՀ ՊԿՊԱ) ֆ. 56, ց. 15, գ. 58, թ. 5-7:

¹³ Մեղու Հայաստանի, 1876, № 32: ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 56, ց. 15, գ. 21, թ. 13-14:

¹⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 56, ց. 15, գ. 21, թ. 13-14:

¹⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 56, ց. 15, գ. 21, թ. 15:

¹⁶ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 56, ց. 15, գ. 21, թ. 24:

մելիս»: Հեղինակը մաս հաղորդում է. «...գմայլեցրեց այն որ հարսեր ու աղջիկներ առաւօտները և երեկոները ձայն ձայնի տուած, կծեր ուսների վրայ դրած, միասին «Հայրենիք սրբազան», «Յնծացէ՛ք լերինք Արարատեան» երգելով գնում էին ջուր բերելու աղբիւրները ... թէև երգերի մի բառն անգամ չէին հասկանում»¹⁷:

Դպրոցի բացումից ընդամենը մեկ տարի անց, ավարտական քննությունների ժամանակ, մշվում է, որ ներկա գտնվող քիվարցիները հիացել էին, ծիծաղում էին, որ իրենք հայերեն չգիտեն, բայց իրենց երեխաները կարողանում են խոսել, կարդալ, գրել և՛ «...այն մտքի չեն թէ՛ «երեխայոցը սալտաթ տանելու համար են ուսուցանում»»¹⁸:

Քիվվարի դպրոցն այնքան էլ կանոնավոր չի գործել: Ըստ տեղեկագրի, այն 1875-1885 թթ. և 1888-1889 թթ. աշակցություն էր ստանում Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերությունից¹⁹: 1885-1888 թթ. դպրոցը չի գործում²⁰: 1888 թ. «Մշակը» տեղեկացնում է Քիվվարում, խաչմասում կանոնավոր դպրոց հիմնելու անհրաժեշտության մասին, որը, ինչպես մշվում է, կարող էր մայրենի լեզուն տարածել իր լեզուն կորցրած «թրքախոս» ժողովրդի մեջ²¹:

Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության ներկայացուցիչը, որը 1889 թ. տեսչական այցով լինում է Քիվվարի, խաչմասի դպրոցներում, Քիվվարի դպրոցի մասին հայտնում է, որ աշակերտները կարդացածը (հայերեն - Ա. Հ.) թարգմանում էին թաթերեն և կրկին վերածում հայերենի: Աշակերտներից միայն երկուսը, որոնք սովորել էին ավելի քան 2 տարի, կարդում էին վարժ, պատմում կարդացածը, և ուսուցիչը ստիպված էր բացատրել ամեն մի բառ, մախադասություն՝ «տեղական պայմաններին համաձայն»: Տեսչական ստուգումը բացահայտում է, որ «Աշակերտների անկամօն յաճախելուց կամ միաժամանակ դպրոց չմտնելուց՝ ուսուցիչը ստիպում է եղել ըստ չափ ու զարգացման բաժանել աշակերտաց չորս խմբերի»: Այդ ժամանակ թե՛ Քիվվարի, թե՛ խաչմասի դպրոցները դեռևս պաշտոնապես բացված չէին համարվում²²:

Մեկ այլ վավերագրի համաձայն՝ խաչմաս, Քիվվար, Մեյսարի գյուղերում «...չէր յաջողուել կանոնաւոր դպրոցներ բանալ...», և եմթադրվում է, որ Քիվվարի դպրոցը կրկին վերաբացվում է 1893 թ. «...յաջողութեամբ բանալ Քիվվարում կանոնաւոր դպրոց»²³: Ըստ էության դպրոցը կանոնավոր չի գործել մաս հետագայում. այսպես՝ 1909 թ. Օսմախո թեմի տեղեկագրում չի մշվում Քիվվարում դպրոցի մասին²⁴, 1913 թ. մեկ այլ տեղեկագրում մշվում է, որ հայկական դպրոցը, 2 տարի գոյություն ունենալուց հետո, փակվել է նյութական պայմանների պատճառով, և այժմ բացվել է պետական դպրոց: Նշվում է մաս, որ մախատեսվում է նորից դպրոց բացել 1914-1915 թթ.²⁵:

¹⁷ Մեղու Հայաստանի, 1876, № 14:

¹⁸ Մեղու Հայաստանի, 1876, № 32:

¹⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, թ. 201:

²⁰ Մուրճ, 1891, № 5, էջ 685:

²¹ Մշակ, 1888, № 13:

²² ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, թ. 160-161:

²³ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 27, ց. 1, գ. 49, թ. 247, 252:

²⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 57, ց. 2, գ. 1835, թ. 13-14:

²⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 27, ց. 1, գ. 215, թ. 3-7, 24:

Ավելացնենք մաս, որ դպրոցը գոյատևում էր Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության և քիվարցիների տրամադրած միջոցներով:

Այնուամենայնիվ, չնայած ներդրած ջանքերին ու միջոցներին, հայոց լեզվի ու հայախոսության տարածումը Քիվարում սպասված արդյունքներ չէին տալիս:

Մակար եպս. Բարխուդարյանը, 19-րդ դ. վերջին այցելելով Քիվար, գրում է, որ բնակիչները «...խօսում են ըստ ասութեան իրեանց Լիմաց բարբառով (թաթերեն - Ա. Հ.) և հայտնում, որ «ստիպում էի տաճկերէն լեզուա խօսել, որպէսզի հասկանային»²⁶:

1912 թ. Քիվար այցելած հայ հոգևորականը, թաթերեն չիմանալով, ևս քարոզել է «թուրքերեն», որպեսզի հասկանալի լինի բնակիչներին²⁷:

Վերը բերված փաստերի հիման վրա կարող ենք եզրակացնել, որ 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին Քիվարում հիմնականում տարածված էր թաթերեն-թուրքերեն²⁸ երկլեզվությունը: Թաթերենը գործածվում էր կենցաղում, ներգյուղական միջավայրում, հնարավոր է, որ այն հաղորդակցության լեզու էր մաս թաթախոս մյուս խմբերի (թաթ մահմեդականներ, լեռնային հրեաներ, թաթախոս հայեր) հետ ևս, իսկ թուրքերենը գործածվում էր որպես ազգամիջյան հաղորդակցության լեզու:

«Մեղու Հայաստանի» լրագիրը 1871 թ. գրում է, որ շուշեցի Պողոս Ալեքսանյանցի աջակցությամբ խաչմասի քահանան փորձում է հայոց լեզվի ուսուցման գործը կազմակերպել խաչմասում: Նա հայտնում է, որ «...ուսուցանում է մինչև որ այս մասին Հոգևոր կառավարութենից տնօրէնութիւն կը լինի»²⁹:

1875 թ. Ժամախո թեմի դպրոցների տեսուչը խաչմաս այցելելով վավերացնում է. «զՀայազգի մանկունս մրանց ո՛չ միայն գուրկ իսպառ ի մտաւոր և ի բարոյական դաստիարակութենէ՝ այլև ի մայրենի Հայկական բարբառոյ իրեանց»: Այդ մույն թվականին տեղի բնակչության հետ միասին մրանք բացում են ծխական դպրոց³⁰:

Մեկ այլ փաստաթղթում տեսուչը վկայում է, որ տեղի բնակչությունը «...ի գործ ածեն գտաճկացմ բարբառ և կեան ըստ տարագու կենցաղվարութեան մոցա...», և մրանցից շատերը չգիտեն և «զխաչակնքել ի դէմս իրեանց»: Տեսուչը բացում է, «... անդամոր և զմի Հոգևոր ծխական դպրոց...»՝ շուշեցի Պ. Ալեքսանյանցի կտակած միջոցների և խաչմասացիների մվիրատվությունների օգնությամբ³¹: 1885-1888 թթ. դպրոցը չի գործում³²: Այն վերաբացվում է 1888 թ., թեև, ինչպես արդեն ասվեց, պաշտոնապես բացված չէր համարվում³³: 1889 թ. Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության ներկայացուցիչը տեսչական այցով լինում է մաս խաչմասի դպրոցում: Նրա այցելության ժամանակ աշակերտ-

²⁶ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Աղոսանից երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 140-141:
²⁷ Миллер В., Таты, их расселения и говоры, Баку, 1929, стр. 16.
²⁸ «Թուրքերեն» անվան տակ մկատի ունենք 19-րդ դ. հայերի կողմից ներկայիս Ադրբեջանի տարածքում բնակվող թուրքական էթնոցեղային կազմավորումների լեզվին տրվող անունը, որը հոսմանիչ է մույն խմբի համար հուաներնում կիրառվող «թաթարերեն» տերմինին, և այն այժմ կոչվում է ադրբեջաներեն:
²⁹ Մեղու Հայաստանի, 1871, № 38:
³⁰ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 21, թ. 16:
³¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 56, ց. 15, գ. 21, թ. 23:
³² Մուրճ, 1891, № 5, էջ 685:
³³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, թ. 161:

մերի թիվը 7-ն էր, իսկ ձմռանը հասնում է 13: Վերջինս դժգոհում է ուսուցման կազմակերպումից՝ տեղեկացնելով, որ աշակերտներն իրենց մտքերը չէին կարողանում արտահայտել, դժվարությամբ էին պատմում, հարցերին պատասխանում և այլն: Այդ իսկ պատճառով՝ «...երեխայքը ուսանում են 2-3 տարի և խօսում են թաթերեն թե՛ տանը և թե՛ դպրոցում»³⁴:

Մակար եպս. Բարխուդարյանը, 19-րդ դ. վերջին այցելելով խաչմաս, գրում է, որ ուսումնարանը չի գործում: Նա հավաստում է նաև, որ «տաճկերեն է խօսում ժողովուրդը»։ այդ իսկ պատճառով «մի քանի քարոզներ խօսեցի տաճկերեն լեզուա և միաթարեցի»³⁵:

19-րդ դ. վերջին խաչմասում է լինում նաև Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանը և նկարագրում «թաթախոս» ժողովրդի անմիաթար վիճակը³⁶:

1913 թ. մի տեղեկության համաձայն՝ խաչմասի բնակիչները հայերեն չգիտեն. «խաչմասեցին չի հասկանում, չի գրում և չի կարդում հայ լեզուով» և որ «բոլորն էլ խօսում են անխտիր թիրքերեն»³⁷:

Ըստ էության 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին խաչմասում ևս տիրապետող էր թաթերեն-թուրքերեն երկլեզվությունը:

Ինչպես արդեն ասվեց, Դանիել արքեպս. Ծառնազարյանը Ծամախու թեմի նկարագրությանը նվիրված հոդվածաշարում Մադրասա գյուղի բնակիչների մասին հայտնում է, որ մադրասացիները միմյանց հետ խոսում են «Հայերեն եւ Թաթերեն»³⁸:

Դեռևս 1870 թ. Մադրասա գյուղում բացվել էր եկեղեցական-ծխական արական մեկ-դասյան դպրոց³⁹: Մադրասա գյուղի 1875 թ. մի նկարագրության մեջ ասվում է, որ «...բնակիչը (փոքրից սկսած մինչև մեծը արական լինի թե իգական) թողած իրանց մայրենի Հայ լեզուն խօսում են՝ ինչպես այստեղ ասում է ֆարսի: Հագուագիտ չէ այստեղ հայերեն բռնորովին խօսել չիմացող մինչև անգամ 60, 70, և 80 տարեկան ծերը»⁴⁰:

Հետագայում Մադրասայի դպրոցը ընդարձակեց իր գործունեությունը (դարձավ երկ-դասյա, այնուհետև նաև միդասյա օրիորդաց և այլն)⁴¹:

Հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում «Մշակը». «Բնակիչները մայրենի լեզուով չեն խօսում, այլ մի տեսակ «թիրք-պարսի» անուանեալ բարբառով: ... Կան այնպիսի ծերացած և միանգամայն զառամեալ մարդիկ, որոնք մի ամենահասարակ խօսք անգամ չեն կարող արտայայտել հայերեն լեզուով: ... Կան և այնպիսի անձիք, որոնք իրանց անձնական գործերի և հաշիվների պատճառով առիթ են ունեցել լաճախ գտնուել զանազան հայաբնակ գիւղերում և քաղաքներում, որով նրանք բառականին լաւ տեղեակ են հա-

³⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 27, ց. 1, գ. 35, թ. 161:

³⁵ Մակար եպս. Բարխուդարյան, Աղուամիջ երկիր և դրացիք, Թիֆլիս, 1893, էջ 133:

³⁶ Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյան, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիամի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց եւս եւ քաղաքացւ եւ գիւղօրէից որք ի Ծամախոյ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 543-546:

³⁷ ՀՀ ՊԿՊԱ. ֆ. 227, ց. 1, գ. 214, թ. 9:

³⁸ Դանիել արքեպս. Ծառնազարեան, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին Հայոց Ծամախոյ, Արարատ, 1871, մարտ, էջ 352:

³⁹ Կարապետյան Ս., Մադրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, № 2, էջ 232:

⁴⁰ Մշակ, 1875, № 28:

⁴¹ Կարապետյան Ս., Մադրասա գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, 1989, № 2, էջ 232:

յոց լեզուին, սակայն նրանք ևս իրանց գիղում եղած ժամանակ չեն կամենում գործածել իրանց հարազատ մայրենի լեզուն՝ կարծես իրանց արժանապատուությանից ցածր համարելով: Նշվում է նաև, որ քահանաները հայերեն չեն խոսում անգամ եկեղեցում, երեխաները, որոնք գալիս են դպրոց, սկզբում «ամենահասարակ խօսքը անգամ չեն հասկանում հայերեն», իսկ հիմա կարդում և պատմում են⁴²:

Այդ տարիների մեկ այլ նկարագրությունից տեղեկանում ենք, որ Մադրասայի բնակչությունը «երկու բառ անգամ չէ կարող արտայայտել իր մայրենի բարբառով (հայերեն)» և նրանց «թուրքերենի և պարսկերենի խառնուրդ» լեզուն ոչ ոք չի հասկանում: Քիվվարցիների մասին տեղեկություն է պահպանվել, որ նրանք այլ վայրերի հայ բնակիչների հետ խոսում են թուրքերեն, սակայն այս սովորությունն այստեղ «ընդհանրացած չէ», և «Մատրասայի ժողովուրդը այդ շնորհից էլ զրկված»՝ իրենց լեզվից բացի այլ լեզու չգիտեն՝ սակավ բացառությամբ:

Հնարավոր է, որ մադրասացիների մոտ թուրքերենն այդքան լայն տարածում չունենալու, ինչպես՝ քիվվարցիների, խաչմասցիների մոտ, սակայն այդ ժամանակշրջանում այն անգամից հաղորդակցության լեզու էր, և բնակչության ակտիվ հատվածը հավանաբար այն պիտի իմանար: Նկարագրության մեջ նաև տարակուսանք է արտահայտվում, որ թեև Մադրասան շրջապատված է հայկական գյուղերով, մոտ է Օսմանյի քաղաքին, սակայն նրանց մոտ հայոց լեզուն տարածված չէ: Հեղինակը զարմանում է, որ «չեն ձգտում ընտելանալ իրենց հարազատ հայերեն լեզուին», և անգամ քահանաները եկեղեցում հայոց լեզու չեն օգտագործում:

«Ես ինքս շատ անգամ ակնմատես եմ եղած,- նշում է նա,- որ մի որևէ մատրասեցի, որը երկար տարիներ ապրած լինելով հեռուոր երկիրներում, և հետևաբար բառականին լալ վարժուած լինելով հայերեն լեզուի մէջ, իր հայրենի գիղը վերադառնալուց յետոյ, երբ ճանապարհին պատահելով իր համագիղացի եղբորը, ողջունել է նրան «բարիաջողում» կամ «բարեւ ձեզ» բառերով, վերջինս փոխանակ նրան փոխադարձաբար ողջունելու, սկսել է ծաղրել հետևեալ խօսքերով՝ «Հալա ի նա դանիշ, փիեար խշտանայ զըհունրա հեշտայ, շհարջի կեալաջի մստան»,- «Դեռ սրան մայեցէք, իրա հայրական լեզուն թողած, քաղաքացու պէս (կամի ասել հայերեն) է խօսում»: Հույս է հայտնվում նաև, որ դպրոցը կօգնի հայոց լեզվի տարածմանը⁴³:

20-րդ դարասկզբի մի նկարագրության մեջ հաղորդվում է, որ մադրասացիները դեռևս խոսում են «ֆարսերենախառն թաթի լեզուով», իսկ օտար գյուղացիների հետ՝ «մաքուր և բառական կոկ հայերեն են խօսում, իսկ միմեանց հետ թաթերեն»: Նշվում է նաև, որ նորեկ աշակերտները «կարգին հայերեն չեն հասկանում»: Կամ նաև մի քանի ընտանիքներ, որտեղ թաթերեն չեն գործածում⁴⁴:

Հայ-թաթերեն բարբառն ուսումնասիրող Ս. Ղաթախչյանը, 1950-ական թթ. այցելելով Մադրասա, գրում է. «...բնակիչները պատմում են, թե ինչպես տասնյակ տարիներ առաջ իրենք դժվարացել են հայերեն արտահայտվել, որ նույնիսկ եղել են մարդիկ, որոնք հայե-

⁴² Մշակ, 1878, № 67:

⁴³ Մշակ, 1880, № 196:

⁴⁴ Մշակ, 1905, № 19:

րեն բոլորովին չեն կարողացել խոսել, և եթե անհրաժեշտություն է եղել բացատրվել հարևան գյուղերի հայ բնակիչների հետ, դիմել են աղբբեջաներենին, իսկ երբ հայը աղբբեջաններեն չի իմացել, այդ դեպքում ստիպված են եղել բացատրվել ձեռքերի շարժումներով և միմիկայով: Գյուղի ծեր մարդիկ ասում են, որ իրենց պապերն առհասարակ հայերեն չէին խոսում, բայց հաճախում էին հայկական եկեղեցի և պաշտում էին Գրիգոր Լուսավորչի կրոնը»⁴⁵:

Մեր կողմից գրառված որոշ դաշտային նյութեր ցույց են տալիս, որ մինչև 1940-50-ական թթ. «փարս» լեզուն բավական տարածված է եղել գյուղում: Բանասացները, որոնք ավագ ու միջին սերնդից էին, հայտնում էին, որ իրենց ծնողները խոսում էին «փարսերեն», և իրենք լսելով են սովորել: Այսօրվա բանասացները հիշում են, որ իրենց մեծերի մեջ կային մարդիկ, որոնք ընդհանրապես հայերեն չգիտեին:

Վերը նշված տեղեկությունները որոշ ճշգրտումներ ու լրացումներ են մտցնում մադրասացիների լեզվական մշակույթի վերաբերյալ աղբյուրներում տեղ գտած որոշ նկարագրություններում: Ըստ էության 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին Մադրասայում տիրապետող է եղել թաթերեն լեզուն:

Ինչպես ցույց են տալիս աղբյուրները, 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին Քիլվարում, Խաչմասում, Մադրասայում թե՛ ընտանեկան կենցաղում, թե՛ մերգյուղական միջավայրում տարածված է եղել և գործածվել թաթերեն լեզուն: Հնարավոր է, որ այն հաղորդակցության լեզու էր նաև իրար միջև և թաթախոս մյուս խմբերի՝ թաթ մահմեդականների և լեռնային հրեաների հետ:

Այդ շրջատարածքում թուրքերենը ազգամիջյան հաղորդակցության լեզու էր և նույն կիրառումը ուներ նաև թաթախոս հայերի պարագայում: Այն որպես այդպիսին ծառայում էր նաև հայ բնակչության հետ հաղորդակցվելիս. այս համգամաքը հատկապես բնորոշ է քիլվարցիներին, խաչմասցիներին, հայերեն չիմացող մադրասացիները ևս դիմում էին այդ լեզվին:

Չնայած ընդհանրություններին՝ Քիլվարում, Խաչմասում, Մադրասայում լեզվական մշակույթի դրսևորումները որոշ առանձնահատկություններ ունեին: Թեև այդ գյուղերում բացվեցին ծխական հայկական դպրոցներ, այնուամենայնիվ դրանց դերը, ազդեցությունը հայոց լեզվի տարածման գործում էական չէր, և քիլվարցիները, խաչմասցիները 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին հայերեն գրեթե չգիտեին (կարող ենք ասել, որ նույնիսկ չէին հասկանում): Դա պայմանավորված էր, ըստ երևույթին, հետևյալ համգամաքներով. մախ՝ Քիլվարը, Խաչմասը գտնվում էին հայկական միջավայրից մեկուսացված պայմաններում և շրջապատված թաթախոս, թրքախոս բնակչությամբ, երկրորդ՝ դպրոց հաճախող երեխաներն իրենց ընտանիքներում, միջավայրում լսում էին թաթերեն լեզուն, և դա ինքնին բերում էր ուսուցանվող լեզվի պասիվացմանը կամ անարդյունավետ էր դարձնում այն: Միջավայրի առանձնահատկություններով պայմանավորված ուսուցման բարդությունները ևս նպաստում էին լեզվի յուրացման դժվարություններին:

⁴⁵ Ղալթախյան Ս., Համառոտակի Մադրասայի հայ-թաթերենի մասին, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1957, № 4, էջ 86:

Այս խնդիրը ժամանակին հայտնի էր: Օրինակ՝ եղեսիացի ուսուցիչ Արտ. Ստամբուլցյանը 20-րդ դ. սկզբին «Մշակի» էջերում հանդես գալով «Օտարախոս հայ ծխական դըպրոցները» հոդվածաշարով, գրում է, որ մեզնի խմբերում (որպես օրինակ բերվում են չերքեզաբնակները, եղեսիացիները և այլն) գործող դպրոցների արդյունավետ գործունեության համար պահանջվում են այլ կազմակերպական, մանկավարժական հնարավորություններ ու պայմաններ՝ հաշվի առնելով յուրահատուկ միջավայրը⁴⁶:

Չնայած վերոհիշյալ հանգամանքները վերաբերում են մեզ Մադրասային, այնուամենայնիվ այստեղ դեր էին խաղում մեզնի գործունեությունը: Մախ՝ այն շրջապատված էր հայկական բնակավայրերով, երկրորդ՝ բնակչությունը կամ մեր մի հատվածը համեմատաբար շարժունակ էր: Մեր մի մասը արհեստավորներ էին, զբաղվում էին առևտրով և այլն: Այս հանգամանքը նպաստում էր ինչպես թուրքերենի տարածմանը, այնպես էլ ակտիվ հայերենին: Այս հանգամանքները որոշ չափով նպաստում էին հայոց լեզվի որոշակի գործառնությունների կիրառմանը, մասնավորապես հարևան հայկական բնակչության հետ շփվելիս որպես հաղորդակցության միջոց ծառայելու: Եվ, ինչպես նշվում է աղբյուրներում, մադրասացիներն այլ վայրերի հայ բնակչության հետ շփվելիս գործածում էին հայերեն, իսկ չինացիները՝ թուրքերեն: Կարծում ենք, հայերենի որոշակի իմացություն մախ և առաջ հենց շարժունակ շերտի մոտ պետք է դիտել:

Անդրադառնալով 19-րդ դ. վերջին հիմնված Մադրասայի հայկական դպրոցին՝ Ս. Ղալթախյանը հայտնում է մեր մեծ ազդեցության մասին⁴⁷: Դպրոցի դերն ու ազդեցությունը, կարծում ենք, պետք է դիտարկել վերը նշված պայմանների համատեքստում ու 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին տեղեկություններն այն մասին, որ մադրասացիներն իրենց կենցաղում, միջավայրում գործածում են հիմնականում թաթերեն լեզուն, վկայում են, որ դպրոցի մեծ ազդեցության մասին կարծիքը չափազանցված է:

Թաթախոս հայերի լեզվամշակութային հետաքրքիր դրսևորումներից է «փարսերեն» գրառված Տերունական աղոթքը, որը Շամախու թեմի նկարագրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ ներկայացնում է Մեքրոպ արքեպս. Սմբատյանը⁴⁸: Բացի այդ, ուշագրավ է, որ 1717-1720 թթ. Շամախիում գրիչ և թագմանիչ Հաքիմ Յաղուպ Բարբիջյանի կողմից հայատառ պարսկերեն «Անետարան» է գրվում, որն այժմ պահվում է Մատենադարանում⁴⁹: Կարծում ենք, որ այն թերևս ուղղված էր և կոչված ծառայելու մեզ թաթախոս հայերի հոգևոր պահանջմունքների բավարարմանը:

Աղբյուրները հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում մեզ Հյուսիսային Կովկասում հաստատված թաթախոս հայերի մասին:

⁴⁶ Ստամբուլցյան Արտ., Օտարախոս հայ ծխական դպրոցները, Մշակ, 1910, № 64-67, 171:

⁴⁷ Ղալթախյան Ս., Համառոտակի Մադրասայի հայ-թաթերենի մասին, ՀՍՄԻ ԳԱ Տեղեկագիր (հաս. գիտ.), 1957, № 4, էջ 87:

⁴⁸ Սմբատյան Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախու թեմի, Տփլիս 1896, էջ 547:

⁴⁹ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի հայկական վիմագրերը, Երևան, 1997, էջ 57: Ցուցակ ձեռագրաց, Երևան, 1970, հտ. Բ, ձեռ. № 8492:

Ազգագրագետ Ն. Վոլկովան իր Հյուսիսային Կովկասում հայերի տարածմանը և տարաբախշվածությանը մվիրված հոդվածում, անդրադառնալով նրանց լեզվական խնդիրներին (երկլեզվություն և այլն), չի նկատել 18-րդ դ. վերջից Հյուսիսային Կովկասում հաստատված այս խմբի լեզվական մշակույթի դրսևորումները⁵⁰, մինչդեռ այս խումբը Հյուսիսային-արևելյան Այսրկովկասից իր հետ բերեց և 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին շարունակում էր կրել իր ինքնատիպ լեզվական մշակույթը:

Ս. Զալալյանցը, 19-րդ դ. կեսերին այցելելով Սբ. Խաչ (Մաճառ), նշում է, որ 600 տուն՝ «գաղթեալք ի Դարբանդ» և «չգիտեն խօսիլ զհայերէն»։ Նրա ջանքերով սկսվում է հայերենի ուսուցումը⁵¹։ Տեղեկությունները վկայում են, որ Սբ. Խաչում 1872 թ. բացվում է արական դպրոց, իսկ 1892 թ.՝ իգական⁵²:

19-րդ դ. վերջին «Նոր-դարը» գրում է, որ Սբ. Խաչում կան ընտանիքներ, որտեղ դեռևս գործածական է թաթերեն լեզուն. «...Թէպէտև մեծամասնութիւնը բարբառում է մայրենի լեզուով, բայց մի քանի ընտանիքներում դեռևս գործածական է թաթի լեզուն, որը խառնուրդ է պարսկերէնի և հրէական բարբառի»⁵³:

Առավել հանգամանալի տեղեկություններ է պարունակում Աստրախանի թեմի առաջնորդի զեկուցագիրը՝ ուղղված Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին (1912 թ.): Նշվում է, որ Սբ. Խաչ քաղաքում «...748 տուն հայ կայ, որոնք համարեա բոլորն էլ գիտեն հայերէն, թեև ազատ խօսում են նաև թաթերէն և թրքերէն: Սրանք գաղթել են Ղուբայի գաւառից»⁵⁴: Փաստերը, ըստ էության, ցույց են տալիս Սբ. Խաչում հաստատված թաթախոս հայերի շրջանում եռալեզվության դրսևորումների առկայության մասին:

Հյուսիսային Կովկասում թաթախոս հայերի խոշոր բնակավայր էր նաև Եդեսիա ավանը: Ս. Զալալյանցի այցելության ժամանակ (19-րդ դ. կեսեր) Եդեսիան ուներ 300 տուն բնակիչ (Ս. Զալալյանցը հիշատակում է բնակավայրի 3 անվանումները՝ «Կօսայամ, Ղօրա, Նոր Եդեսիա»)։ Ինչպես նշում է Ս. Զալալյանցը, «Չիք ուսումնարան աստ և չգիտեն խօսիլ հայերէն, սովորական բարբառ մոցա է պարսկերէն, զոր ուսեալ են ի Դարբանդ» և ունեն մի եկեղեցի⁵⁵: 1866 թ. «Ժողովրդեան մոլորատուրբեամբ» Եդեսիայում հայկական ծխական դպրոց բացվեց⁵⁶: «Արարատ» ամսագիրը 19-րդ դ. վերջին գրում է, որ Եդեսիայի բնակչությունը, որ գաղթել է Ղուբայի ու Դերբենտի մահամզներից, «...կէս մասը միայն կարողանում է պարզ հայերէն խօսել, իսկ մնացեալը չգիտէ»: Նշվում է, որ հայերեն չիմացողները համարյա բոլորը տարիքով մարդիկ են և կանայք, իսկ երիտասարդներից շատերը խոսում են պարզ հայերեն: Բացված դպրոցը, որտեղ ուսանում են 50 աշակերտ, փոքր է և չի բավարարում պահանջներին, քանի որ 500 տուն ունեցող Եդեսիան ամենաքիչը 100-

⁵⁰ Волкова Н., О расселении армян на Северном Кавказе до начала XX в., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 3. стр. 257-270.

⁵¹ Սարգիս արքեպիս. Զալալեանց, Եմանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, հտ. 2, Թիֆլիս, 1858, էջ 451-452:

⁵² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 52, ց. 2, գ. 678, թ. 8-9:

⁵³ Նոր-դար, օրաթերթ, 1884, № 172:

⁵⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1905, թ. 15-16:

⁵⁵ Սարգիս արքեպիս. Զալալեանց, Եմանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, Թիֆլիս, 1858, հտ. 2, էջ 450:

⁵⁶ Նոր-դար, օրաթերթ, 1884, № 45:

150 աշակերտ կարող է տրամադրել, մինչդեռ ուսանելու ցանկություն ունեցող եղեսիացիների մեծ մասը դուրս է մնում դպրոցից: Այդ տարիներին մախաձեռնվում է մոր դպրոցի կառուցման աշխատանքները⁵⁷:

19-րդ դ. վերջին «Նոր-Դարը» գրում է, որ եղեսիացիները «...խօսում են պարսկերեն, թաթերեն և կես մասն էլ համարեա հայերեն»⁵⁸:

Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ «...բնակիչների 1/3 մասից անելի (գլխաւորապէս կանանց դասակարգից) հայերեն իմացողներ թե՛ն կան, սակայն խօսողներ շատ քիչ, բացի մի 3-4 տնից, բարբառը թուրքերեն է:

Պատահմամբ տեսնում եմ երկու հայերեն իմացողներ թուրքերեն խօսելիս, հարցնում եմ՝ ինձ լայտմի է, որ դուք երկուսդ էլ հայերեն գիտէք, ի՞նչն է պատճառը, որ թուրքերեն եք խօսում: Պատասխանում են «Մեր պապերից մնացած լեզուն ամօթ չէ՞ մոռանալ, կամ լսողը ի՞նչ կասի, թէ «տեսէք, տեսէք, հպարտացել են, կարծես մի երևելի մարդիկ են կամ ուսումնարանի մոնթ են, հայերեն են խօսում»⁵⁹:

Այդ տարիների այլ տեղեկություններ վկայում են, որ եղեսիացիները «...խօսում են պարսկերեն լեզուով, բայց շնորհիւ ուսումնարանի այժմ մոր երիտասարդութիւնը համարեա բոլորն էլ խօսում են պարզ հայերեն»⁶⁰: Ըստ մեկ այլ հաղորդման՝ «Եղիսացիք, առհասարակ, խօսում են ֆարսերեն, մինչև իսկ՝ արանց երեք քահանաները իրենց ժողովրդի հետ մույն լեզուով են խօսում»⁶¹:

Աստրախանի թեմի առաջնորդի՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին 1912 թ. ուղղված գեղուցագրում նկարագրվում է, որ Եղեսիայի ժողովուրդը, որ գաղթել է Ղուբայից, «թաթախօս» և մասամբ «թրքախօս» է: Եղեսիայում կան օրիորդաց և արական ծխական դպրոցներ, որոնք ուշադրության կարիք ունեն⁶²:

Եղեսիան այժմ էլ թաթախոս հայերի խոշոր բնակավայր է, որտեղ դեռևս (1980-ական թթ.) շատ ընտանիքներում խոսում են «պարսկերեն եմթաբարբառով»⁶³:

18-րդ դ. վերջին թաթախոս հայերի այլ հատվածների հետ միասին Հյուսիսային Կովկասում հաստատվեցին մահ Մուշկուրի Ղարաջալու գյուղի բնակիչները: Նրանք Ղզլարի մերձակայքում Ղարաջալու անունով գյուղ հիմնեցին: Հետագայում արանց մի մասը հաստատվեց Սբ. Խաչում: Ղզլարի մերձակայքում հիմնված Ղարաջալուում դեռևս 1885 թ. մախատեսվում էր ծխական դպրոց բացել⁶⁴: Մի քանի տարի անց կարծիք է հայտնվում, որ եթե հնարավոր չէ կանոնավոր դպրոց բացել, գոնե միջոց գտնվեր, որ տեղական քահանան ուսուցաներ երեխաներին⁶⁵:

⁵⁷ Արարատ, 1884, թիվ ԺԲ, էջ 563-564:

⁵⁸ Նոր-դար, օրաթերթ, 1890, № 110:

⁵⁹ Նոր-դար, օրաթերթ, 1891, № 69:

⁶⁰ Մշակ, 1896, № 119:

⁶¹ Նոր-դար, օրաթերթ, 1899, № 166:

⁶² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1905, թ. 9:

⁶³ Դիվան հայ վիճագրության, պրակ VIII, Ռուսաստանի դաշնություն, կազմեց՝ Գ. Գրիգորյան, Երևան, 1999, էջ 161:

⁶⁴ Մեղու Հայաստանի, 1884, № 89:

⁶⁵ Նոր-դար, օրաթերթ, 1888, № 66:

Բ. Միլլերը հայտնում է, որ դարաջացիներն իրենց թաթերեն լեզուն կորցրել էին և անցել թուրքերենին դեռևս իրենց հայրենիքում եղած ժամանակ⁶⁶։ Փաստերը, սակայն, ցույց են տալիս, որ Բ. Միլլերի այս տեղեկությունը հավաստի չէ։ 19-րդ դ. վերջին, ինչպես արդեն ասվեց, «Մեղու Հայաստանը» գրում է, որ Ղարաջալուի (Մուշկուր - Ա. Հ.) բնակիչները (4 ընտանիքներ), քիվարցիները, խաչմասցիները հայերեն չգիտեն, այլ՝ «թաթարերեն» (Պարսից աղաաղեալ լեզու) եւ թուրքերեն գիտեն⁶⁷։ Լրագիրը տեղեկացնում է, որ իրար հետ «թաթարերեն կը խօսին, իսկ մնացելոց հետ թուրքերեն»⁶⁷։

1912 թ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղված Աստրախամի թեմի առաջնորդի զեկուցագրում Ղարաջալուն (Ղզլարի մերձակայքում) հիշատակվում է որպես «թաթախոս հայ գիւղ»։ Հաղորդվում է, որ թեև ունեցել է ծխական դպրոց, սակայն վերջին տարիներին փակված է եղել և միայն 1910 թ. է վերաբացվել։ Նշվում է, որ հաշվի առնելով այս «թաթախոս գիւղի» համար դպրոցի առանձնահատուկ կարևորությունը, անհրաժեշտ է ապահովել նրա գոյությունը⁶⁸։ Թերևս չի բացառվում, որ այստեղ էլ, ինչպես Եդեսիայում, Սբ. Խաչում, թուրքերենը նույնպես տարածված լիներ, այնուամենայնիվ 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին, ինչպես ցույց են տալիս աղբյուրները, թաթախոս հայերի այս հատվածի մոտ տարածված էր և գործածվում էր թաթերեն լեզուն։

Այսպիսով, 19-րդ դ. վերջին - 20-րդ դ. սկզբին, գտնվելով տարբեր էթնիկ, մշակութային միջավայրերում (Այսրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս), մասնակի տարբերություններ ունենալով հանդերձ, թաթախոս հայերը հանդես էին գալիս ինքնատիպ լեզվամշակութային նկարագրով, որն իր մեջ ներառում էր երկլեզվության, բազմալեզվության տարբեր դրսևորումներ, և չնայած դժվարությունների՝ բացված հայկական դպրոցները առաջին քայլերն էին կատարում լեզվամշակութային փոփոխություններ կրած հայ ժողովրդի այս հատվածի մոտ մայրենի լեզուն վերահաստատելու ուղղությամբ։

⁶⁶ Миллер Б., Таты, их расселения и говоры, Баку, 1929, стр. 15.

⁶⁷ Մեղու Հայաստանի, 1871, հոկտեմբեր 16, № 38:

⁶⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ ֆ. 57, ց. 2, գ. 1905, թ. 7: